

Inledning

Under mer än ett halvt årtusende, från tidig medeltid och ända in på 1900-talet, var arbete som legohjon en av de vanligaste sysselsättningarna i Sverige. I de flesta byar i landet fanns såväl år 1300 som år 1800 åtminstone någon dräng eller piga, och detsamma gällde på herrgårdar, vid bruk och i städer. Även om vi inte vet exakt hur många de människor var som bodde och arbetade hos en husbonde, måste deras sammanlagda antal över seklen uppgått till många hundra tusen. En stor del av befolkningen i det medeltida och tidigmoderna svenska samhället delade erfarenheten av att under en längre eller kortare period i livet ha arbetat som dräng eller piga. Inte riktigt lika många upplevde istället hur det var att befinna sig i den överordnade positionen som husbonde eller matmoder. Och även den som för tillfället var varken det ena eller det andra kände till och umgicks med människor som kunde inordnas i antingen det ena eller andra facket. Legofolksinstitutionen var helt enkelt en av det medeltida och tidigmoderna samhällets grundstenar.

Trots detta är den samlade forskningen kring legofolksinstitutionen, särskilt gällande perioden före 1600-talet, bekymmersamt liten. I ett översiktsverk som *Det svenska jordbrukets historia* omnämns legofolk endast en gång (nämligen som trälarnas ersättare), och detsamma gäller det band av *Norstedts svenska historia* som behandlar medeltiden.¹ Inte heller i det följande bandet, som rör 1600-talet, förekommer ordet ”tjänstefolk” i registret, även om det faktiskt kortfattat nämns vad Per Brahe, Martin Luther och hustavlan ansåg om ”Hushållets ordning”.² Kanske har närvaron av drängar och pigor i det svenska agrarsamhället uppfattats som så självklar, som något så alldagligt och välkänt, att de inte behövt kommenteras eller utforskas vidare.

Avsaknaden av forskning om legofolksinstitutionen under perioden före 1600-talet har dessvärre också lett till att det ibland framställts som att det var först genom de särskilda tjänstehjonsstadgorna – varav den

första utfärdades 1664 – som systemet med drängar och pigor på allvar tog sin början. Denna uppfattning etablerades redan på 1930-talet av Arthur Montgomery, som i en översiktsartikel visserligen erkände att stadgorna handlade ”om fullföljandet av äldre idéer och traditioner” men ändå i svepande ordalag menade att de var ”nydanande” och framdrivna av arbetskraftsbehovet vid 1600-talets storgods.³ I det grundläggande arbete kring legofolk i Sverige som Börje Harnesks doktorsavhandling från 1990 utgör, påstås också att ”de första egentliga tjänstehjonsstadgorna” utfärdades först under 1600-talet. Till exempel förbjöds enligt Harnesk husbönder att ge sina drängar lön i form av utsäde ”[r]edan” år 1664, varefter ”den första stadgan” som föreskrev maximilöner följde 1686.⁴ I själva verket hade, som vi snart ska se, båda dessa bestämmelser föregångare åtminstone sedan första hälften av 1300-talet. På liknande vis menade Hilding Pleijel i sina studier av den svenska protestantismen att husbondens rätt att aga sina tjänstehjon infördes först genom stadgan 1664, när denna rätt i själva verket går tillbaka åtminstone till 1200-talet.⁵ Ett tredje exempel återfinns hos Cristina Prytz, som menar att ”[l]ive-in service was not regulated in detail per se by the earliest regional Swedish law [...] Only after 1664 did service become regulated in more detail”.⁶ Även Prytz betonar alltså det kvalitativt nya som tjänstehjonsstadgorna från och med 1600-talet skulle ha inneburit för husbönder, drängar och pigor, jämfört med en tidigare period som antas ha saknat sådana detaljerade bestämmelser. I själva verket vet vi föga om i vilken mån de tidigmoderna stadgorna var nydanande, eller om de istället – vilket jag vill visa genom denna bok – förde vidare redan sekelgamla traditioner. Vi vet helt enkelt än så länge alldeles för lite om levnadsvillkoren för medeltidens och 1500-talets drängar, pigor och husbönder, trots att detta var en av samhällets allra vanligaste arbetsrelationer.

Forskningen om tjänstefolk under tidigmodern tid behandlar alltså nästan uteslutande perioden efter 1700. Detta gäller för de flesta undersökta europeiska områden, inklusive det kanske mest välstuderade landet, England.⁷ Det studerades tidigt av Peter Laslett och Ann Kussmaul, och resultaten av deras studier har därför fått stort inflytande på forskningen också i andra områden, inklusive Sverige.⁸ Inte heller Lasletts och Kussmauls studier gick emellertid tillbaka längre än till andra halvan av 1600-talet.⁹ För svensk del är Harnesks avhandling en närmast själv-

skriven utgångspunkt, trots att den i stora delar begränsar sig till att undersöka delar av Norrland och perioden efter mitten av 1700-talet, liksom Toivo Nygårds och Jorma Wilmis respektive avhandlingar är grundläggande för forskningsläget om 1600- och 1700-talens Finland.¹⁰ Till senare studier av betydelse hör Jonas Lindströms avhandling, som i en del behandlar tjänstefolk i Västmanland, samt Carolina Uppenbergs avhandling om tjänstefolk i 1700-talets Västergötland, i vilken hon även sammanfattat innehållet i alla tjänstehjonsstadgor som utfärdades under perioden 1664–1833.¹¹ Ytterligare ett betydelsefullt verk är Paul Borenbergs avhandling om tjänstefolket i Stockholm under tidigt 1600-tal, vilken – på grund av den tidiga period Borenberg undersöker – jag i det följande ofta återkommer till för jämförelser med 1500-talet och medeltiden.¹²

Livscykelhypotesen och träldomen

Flertalet studier av tjänstefolk såväl i det tidigmoderna Sverige som i andra europeiska länder utgår från något som kan kallas för livscykelhypotesen. Den innebär att arbetet som dräng eller piga var en ungdomstid som tillbringades i väntan på giftermål, en tid av informell utbildning och sparande för att så småningom kunna etablera ett eget hushåll. Livscykelhypotesen är nära förknippad med det så kallade västeuropeiska giftermålsmönstret (*European marriage pattern*, ofta förkortat EMP), inom vilket såväl kvinnor som män väntade med att gifta sig tills de var mellan 25 och 30 år gamla. Denna koppling mellan tjänstefolk och giftermål fanns redan hos ”upptäckaren” av det västeuropeiska giftermålsmönstret, John Hajnal. Han menade att det västeuropeiska giftermålsmönstret utmärktes av det faktum att ”young people often circulate[d] between households as servants” vilket ”made possible the late age at marriage”.¹³ Till denna åsikt har ekonomhistoriker som Tine de Moor och Jan Luiten van Zanden anslutit sig. Det västeuropeiska giftermålsmönstret beskrivs av dem som ett av de mest betydelsefulla ”mysteries of the demographic and social history of the early modern period”, varpå de menar att livscykelhypotesen är nyckeln till detta ”mysterium”.¹⁴ För Sveriges del utgår såväl Börje Harnesks som Paul Borenbergs avhandlingar från denna nära koppling mellan arbetsform och giftermålsmönster.¹⁵ Harnesk är särskilt tydlig med att ”tjänstefolket

inte kan betraktas som en särskild social grupp, än mindre [som] en egen klass” just därför att deras arbete endast utfördes under en period i livet.¹⁶ Därtill utgår såväl Harnesk som Borenberg från hypotesen att drängar och pigor i allmänhet var ”födda och uppväxta i en bondefamilj” samt att de ”så småningom” själva ”kunde gifta sig och skaffa eget hushåll med egna tjänstehjon”.¹⁷

Denna utgångspunkt, som hittills har dominerat forskningen kring ”tjänstehjon” under tidigmodern tid, saknas närmast helt i medeltidsforskningen.¹⁸ Den har istället länge kretsat kring frågan om hur legofolksinstitutionen uppkom och varför den ersatte det tidigare slaveriet, frågor som är svåra att besvara på grund av av bristen på källor. H. S. A. Fox menade för drygt två decennier sedan att frågan huruvida det fanns legofolk i medeltidens England var ”one of the most obscure features of rural history before the Black Death”,¹⁹ och fortfarande när Jane Whittle häromåret sammanfattade kunskapsläget menade hon att ”[t]he origins of service remain a mystery”.²⁰ När olika sorters arbetare räknades upp i England under 1000-talet tycks det ännu inte ha funnits någon direkt motsvarighet till senare tiders legofolk.²¹ Sedan slutet av 1200-talet (men kanske redan under 1100-talet²²) finns dock belägg för inneboende fria arbetare både i bönders hushåll och på större gods. Whittle menar att likheterna mellan dessa arbetare och de tidigare slavarerna ”suggest that [...] service replaced slavery at some point in the Middle Ages”.²³

Sådana slutsatser finns också i den svenska medeltidsforskningen. Carl Göran Andræ menade dels att individuella trälar blev legohjon när de frigavs, dels att de förras ”uppgift övertagits” av de senare, vilket förklarar varför legohjonets sociala ställning enligt landskapslagarna låg nära trälens.²⁴ Clara Nevéus instämde i detta,²⁵ och påpekade att jordägare under äldre medeltid kunde fylla sitt behov av arbetskraft på två sätt eftersom det då fanns såväl legofolk som trälar i samhället.²⁶ Hon antog vidare, bristen på källor till trots, att ”huvudparten” av legohjonen var frigivna trälar eller ättlingar till dessa. Av de trälar som vi genom bevarade medeltida testamenten vet frigavs (totalt ett hundratal, varav 24 är kända vid namn) fick nämligen endast tre någon gåva vid sidan av friheten. Eftersom de därmed förvandlades från trälar till fria fattiga var de ”av lagen hänvisade till att ta legotjänst”.²⁷ Thomas Lindkvist påpekade dock att de frigivna trälarna kunde bli såväl legohjon som

jordlösa arbetare med egna hushåll ("gårdsätar") eller i vissa fall till och med besuttna landbor.²⁸ Som vi såg ovan är det också just denna tes, att legohjon "efterträtt trälarna" eller att "[t]rälar ersattes av legohjon och landbor", som ingår i de historiska översiktsverken.²⁹

Också Dick Harrison menar att slaveriets försvinnande från norra Europa under medeltiden är ett mysterium, en "institutionaliserad ofrihet som är så ringa att det är en av de mest svårförklarliga som världshistorien känner".³⁰ I själva verket finns flera kompletterande försök till förklaringar. En är ekonomisk: den tar avstamp i medeltida omläggningar av jordbruksproduktionen. Detta sammanfattas av Alf Eriksson i en trestegsmodell: från ett mer eller mindre landskapstäckande system med storgodsdrift, över ett landskap dominerat av huvudgårdar med underlydande torpare och landbönder (i många fall frigivna trälar, mer eller mindre livegna), vidare till det senmedeltida landskap som dominerades av familjebordbruk (med legohjon), där huvudgårdsdrift endast fanns kvar på frälsets sätesgårdar och vid ett fåtal kyrkliga storgårdar.³¹ En ekonomisk huvudorsak till omläggningarna var arbetskraftsbrist i digerdödens spår: först brist på ofria trälar att driva storgodsen med, sedan på legohjon att driva huvudgårdarna med.³² Förklaringen kompletteras ibland med hypotesen att den ekonomiska produktiviteten var lägre hos slavar än hos fria arbetare, och att trälarna dessutom krävde ständig övervakning, vilket inte behövdes i ett landskap befolkat av landbor och legohjon.³³

En annan förklaringsmodell är vad Guy Bois (gällande Frankrike) har sammanfattat som "a historic change, after centuries of slavery, in the manner of profiting from the labour of others and the establishment of a relation of exploitation on which European societies would be based for not far short of another thousand years [...]", det vill säga en förändring inte så mycket av arbetarnas egentliga underordning som av hur denna uttrycktes och förstods.³⁴ För Englands del har Rosamond Faith betonat hur "[l]egality and the language of contract formed part of the legitimising rhetoric of the new regime", något som hon kallar "feudal thinking".³⁵ Gällande Sverige har särskilt Lindkvist anammat tanken på "en feodal revolution" under 1200-talet, då en ny samhällsordning, ett nytt sätt att förstå och organisera samhället uppkom: "en form av statsmakt med medel och föreställningar – normer, ideologier och mentaliteter – att

upprätthålla ett mer formaliserat och abstrakt – mindre personellt relaterat – system för exploatering.³⁶ Nu uttrycktes inte längre arbetarnas underordning i termer av ofrihet, nu legitimerades den inte längre genom ägandet av personer, utan genom att avtal slöts mellan den som ägde jord och den som inte gjorde det. Bois, Faith och Lindkvist syftar visserligen alla i första hand på landbor, bönder med hushåll som brukade andras jord, men resonemangen kan i lika hög grad antas gälla medeltidens drängar och pigor. Legofolksinstitutionen ingick alltså som en del i den omfattande import till Sverige av europeisk kultur som ägde rum under äldre medeltid: kristendomen, monarkin, den kyrkliga organisationen, borgarna, riddarväsendet, myntningen, skriftliga urkunder och kunglig lagstiftning,³⁷ liksom landboinstitutionen (vilken antas ha etablerats i Sverige tidigast i slutet av 1100-talet).³⁸ Sammantaget framstår detta som en revolution genomförd ovanifrån. Som Harrison skriver: ”Ju mer kungamakten stärktes och ju mer överheten manifesterade sin vilja genom lagstiftning [...] desto lättare blev det att anställa legohjon och avtala om landboräntor.”³⁹

Legofolksinstitutionen var en nödvändig förutsättning för träldomens försvinnande, något som också hävdats gällande England: det faktum att ”landlords and employers had new weapons available with which to bridle their workers probably meant that they were less concerned to brandish the old ones”.⁴⁰ Med andra ord: träldomen kunde försvinna just därför att det fanns ett annat effektivt sätt att få tag på arbetskraft – och det var inte lagstiftarna emot att detta legitimerades just genom jordäggande.⁴¹ Lösningen på mysteriet, svaret på frågan varför slaveriet försvann från nordvästra Europa (inklusive Sverige) under medeltiden, är kort och gott att en annan institution, nämligen legofolksinstitutionen, så effektivt tog dess plats att den, som Bois påpekade, förblev i kraft under närmare ett millennium.

Vi har nu bekantat oss med de två hypoteser som dominerat den historiska forskningen om legofolksinstitutionen. Å ena sidan har vi medeltidsforskningen, enligt vilken legofolk kom att avlösa slavar i jordbruksarbetet, och å andra sidan har vi den tidigmoderna forskningen, som istället lyft fram kopplingen till det västeuropeiska giftermåls-mönstret. Kopplingen mellan de två forskningsfälten eller hypoteserna är dock obefintlig, inte minst beroende på avsaknaden av forskning

rörande legofolk under senmedeltiden och 1500-talet. Det är denna forskningslucka som jag vill bidra till att fylla med denna bok, som därmed syftar till att ge ny kunskap både om slaveriets försvinnande och om uppkomsten av det västeuropeiska giftermålsmönstret. Utgångspunkten är de bäge hypoteserna. Om de är riktiga måste legofolksinstitutionen under seklernas gång ha övergått från att vara i huvudsak klassbaserad (de jordlösa fattiga var drängar och pigor hos de besuttna) till att istället bli i huvudsak åldersbaserad (böndernas barn var drängar och pigor hos sina grannar). När inträffade i så fall denna övergång, och vilka var dess orsaker? Låt oss bära med oss denna fråga, sprungen ur en syntes av två annars till synes oförenliga forskningstraditioner, boken igenom. För att besvara den krävs nämligen omfattande studier av legofolksinstitutionen i medeltidens och 1500-talets Sverige.

Legofolksinstitutionen

I tidigare forskning har olika begrepp använts för att beskriva vad jag här kallar legofolksinstitutionen. Andersson, liksom även Borenberg, har bland annat istället använt termen "tjänstefolkssystem",⁴² de Moor och van Zanden det vaga uttrycket "the servant phenomenon",⁴³ medan Uppenberg varierat mellan "tjänstefolkssystem" och "tjänstefolksinstitution".⁴⁴ Jag tror att det finns mycket att vinna på att undersöka fenomenet just som en ekonomisk institution, om vi i Douglas Norths efterföljd därmed menar de "samhällets spelregler" som "formar politisk, ekonomisk och social interaktion", innefattande såväl formella lagar som informella sedvänjor.⁴⁵ North menar att institutioner genom historien har använts för att "skapa ordning och för att minska osäkerheten vid [ekonomiska] utbyten", att de definierar människornas handlingsutrymme genom att erbjuda en känd uppsättning valmöjligheter och att de därför är "effektiva lösningar till organisationsproblem".⁴⁶ Överfört till arbetsrelationen innebär detta att det finns organisationsproblem som består i hur den ena människans arbetskraft ska komma en annan till godo. I ett historiskt samhälle finns en eller flera ideologiskt formade "modeller" som kan användas för att forma och förstå arbetsrelationer och andra slags sociala relationer. Hur parterna uppfattar spelreglernas rättfärdighet (*fairness*) påverkar det ekonomiska utbytet: i det samhälle

där slaveri uppfattas som orättfärdigt blir det därför istället viktigt att såväl husbonde som dräng övertygas om arbetsavtalets rättfärdighet, om det så behöver ske genom hot, tvång eller andra medel.⁴⁷

North menar att ekonomiska avtal i teorin kan sanktioneras på tre nivåer: genom av arbetaren själv pålagda uppföranderegler, genom av den överordnade parten utförd bestraffning och arbetsledning samt genom statliga eller andra utomstående tvångsmedel.⁴⁸ Dessa sanktionsnivåer kan konkretiseras gällande legofolksinstitutionen, i form av frågor om i vilken utsträckning pigan själv omfamnade uppfattningen att hon skulle arbeta för husbonden på de villkor som legofolksinstitutionen föreskrev, hur husbonden gick tillväga för att få sitt legofolk att arbeta så som han ville samt hur den tillväxande statsmakten agerade för att upprätthålla, utnyttja eller förändra legofolksinstitutionen. Istället för att enbart undersöka "spelreglerna" så som de nedtecknades i exempelvis landskapslagarna behöver vi också veta hur legofolkets underordning legitimerades ideologiskt.⁴⁹ Vi vet ju redan att vissa människor (i det följande kallade "husbönder") i medeltidens och 1500-talets Sverige kunde tillskansa sig frukterna av andra människors ("legofolkets") arbete just genom legofolksinstitutionen. Frågan är därför hur detta i praktiken gick till.

Historiker som studerat legofolksinstitutionen som en form av arbete har särskilt lyft fram att den, trots att den byggde på förment frivilliga överenskommelser och arbete mot betalning, inte motsvarar moderna former av "fritt lönearbete".⁵⁰ Whittle har pekat på att det förekom tvång och att arbetarnas frihet begränsades,⁵¹ medan bland andra Lis och Soly betonat att man i England från och med 1300-talets mitt lagligen kunde tvinga fria människor till lönearbete som just tjänstefolk. Att den fattiga arbetaren inte kunde påverka sina arbetsvillkor genom att välja husbonde innebar att han eller hon berövades sin "property in labor", sin möjlighet att "deprive others of the use and enjoyment of their labor".⁵² Robert Steinfeld går längre då han påpekar att det under medeltiden helt enkelt inte existerade någon föreställning om "fritt arbete", samt att tjänstefolk underordnades husbonden dels genom "a form of jurisdiction", dels genom "a kind of property one person held in another person's energies".⁵³ Samtidigt som legohjonet genom ett avtal som liknade andra ekonomiska överenskommelser hyrde ut sitt

arbete till husbonden, ingick det enligt Steinfeld som en underordnad medlem, närmast som ett barn, i dennes hushåll.⁵⁴

Om vi rör oss bortom det snäva fält som studerat just legofolk finns därtill mer fundamental kritik mot att överhuvudtaget dela upp arbetsrelationer i fria (lönearbetare) respektive ofria (slavar). I ett senare arbete har Steinfeld (tillsammans med Engermann) visat att denna dikotomi är en rest från 1800-talets politiska diskussioner kring slaveriets avskaffande.⁵⁵ I en inflytelserik artikel har Marcel van der Linden uppmanat arbetarhistoriker att helt överge termer som "slaveri".⁵⁶ Steinfeld föreslog istället att varje institutionaliserad form av arbete borde förstås och studeras som "one set of historical practices with one mix of kinds of freedom and unfreedom for laboring people" och att en övergång från en dominerande arbetsinstitution till en annan kan förstås som en övergång från en "mix of kinds of freedom and unfreedom" till en annan.⁵⁷ Han föreslog vidare att dessa tvångspraktiker (*coercive practices*) "that different societies and polities permitted and prohibited" bör studeras vid tre specifika tidpunkter, kallade "entry" (då arbetaren inträdde i arbetsrelationen), "performance" (den period då arbetet utfördes) och "exit" (den tidpunkt då arbetsrelationen avslutades),⁵⁸ tidpunkter som alltså återfinns också hos van der Linden (som kallar den andra för "extraction"⁵⁹). Dessa förslag har de senaste åren fått brett genomslag i internationell social- och arbetarhistorisk forskning, inte minst genom det europeiska forskarnätverket WORCK ("Worlds of Related Coercions in Work"), som arbetar för perspektiv som sammankopplar "the stories of work and production with those of violence, expropriation and marginalisation".⁶⁰ Den studie av legofolksinstitutionen som redovisas i föreliggande bok både tar avstamp i och är ett bidrag till detta högaktuella och snabbt växande socialhistoriska forskningsfält.

Hur får då en person en annan att börja arbeta för sig, att arbeta snabbare eller bättre, att stanna kvar i en arbetsrelation och hur blir man av med en oönskad arbetare? Steinfeld och Engermann betonar *compulsion*, vilket de definierar som "situations in which the compelled party is only offered a choice between unpleasant alternatives and chooses the alternative which represents the lesser evil".⁶¹ van der Linden använder istället beteckningen *constrained choice*, vilket han, tillsammans med *physical compulsion*, definierar som *coercion*, tvång.⁶² Tvång

är i sin tur bara ett av flera tänkbara sätt som den överordnade parten i arbetsrelationen kan använda för att få sin vilja fram: van der Linden nämner även *compensation*, det vill säga att arbetaren arbetar därför att han får till exempel lön för sitt arbete, liksom *commitment*, det vill säga att arbetaren arbetar därför att han är sitt arbete hängiven.⁶³ Låt oss till denna verktygsuppsättning lägga vad sociologen Erin Hatton, som studerat bland annat doktorander och fängslade arbetare i USA, kallat "labor under the threat of punishment". Oavsett om arbetarna verkligen utsätts för bestraffning eller inte är de ständigt "acutely aware of the punitive power that their supervisors can wield and this awareness pervades the workplace, fundamentally shaping their actions and experiences".⁶⁴ Tvånget är därför inte något abstrakt utan utövas genom konkreta handlingar, handlingar vilka legitimeras av idéer om den samhälleliga ordningen och genom att arbetsrelationen framstår som legitim för att den följer de samhälleliga spelreglerna, de institutionella ramarna. Tvånget, handlingarna och idéerna kan givetvis vara omstridda (i själva verket härstammar en stor del av de källor som används i det följande just från konflikter då legofolk och husbönder inte var överens eftersom oenighet tenderar att producera mer dokument än konsensus), men detta förändrar inte det faktum att relationen mellan legohjon och husbonde till sin natur var så ojämlik att de former av mer eller mindre vardagligt motstånd som förekom sällan eller aldrig på något avgörande sätt förmådde förändra balansen i arbetsrelationen till drängens eller pigans fördel.

Låt oss sammanfatta vad dessa teoretiska perspektiv tillför en studie av legofolksinstitutionen i medeltidens och 1500-talets Sverige. För det första aktualiseras frågor om arbetsrelationens olika faser, hur husbönder och pigor inledde sina arbetsrelationer, på vilka sätt drängen och husbonden kunde skiljas åt och hur husbonden gjorde för att legohjonen skulle arbeta hårdare. För det andra väcks frågor kring de medel som stod husbönderna till buds: i vilken utsträckning användes fysiskt våld för att tvinga någon till arbete, i vilken utsträckning motiverades legohjon istället av sin ersättning, och hur ofta accepterade man att bli någons dräng därför att alternativen var så mycket sämre? Vidare betonas ideologins roll för rättfärdigandet av avtalsrelationen, vartill Hatton istället vänder vår blick mot de överhängande hotens betydelse – hotet

om våld, hotet att fräntas sin status som legohjon. Vi kan därför inte nöja oss med att konstatera att legohjonen jämfört med trälarna var fria (det var de strikt juridiskt sett så länge det fortfarande fanns ofria, därefter blev denna distinktion meningslös), utan bör istället ta reda på vad denna frihet i praktiken innebar genom att undersöka när i deras relation till husbonden ersättningen hade betydelse, när den religiöst sanktionerade underordningen, när våldet.

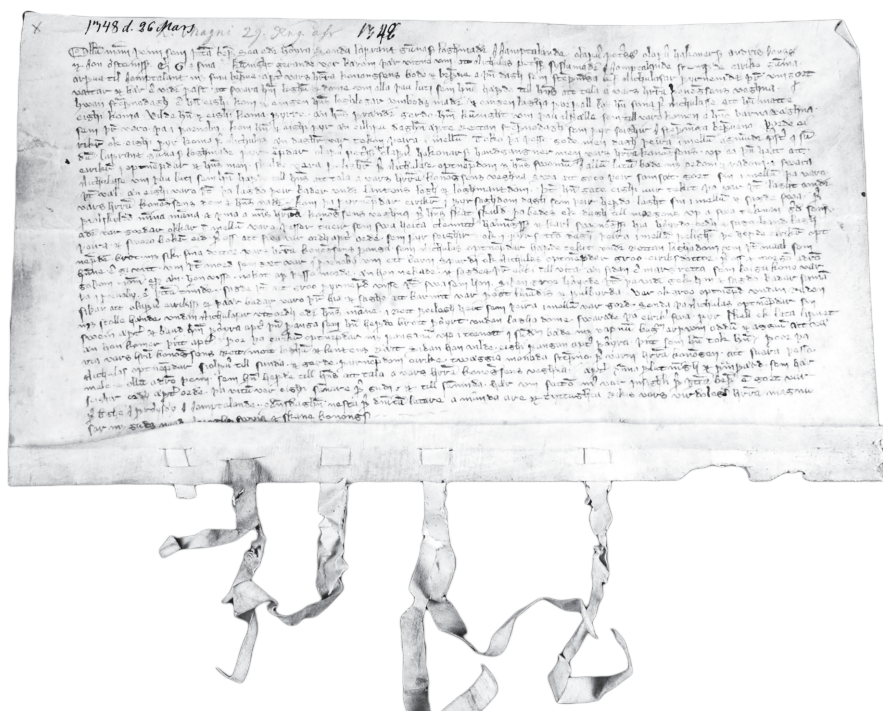
Bokens disposition

Med utgångspunkt i dessa frågor har denna bok vuxit fram och det är dessa frågor som jag i det följande besvarar. Allra först presenteras de källor som finns för den som vill studera legofolksinstitutionen i medeltidens och 1500-talets Sverige. Därefter inleds de empiriska undersökningarna med en studie av legofolksinstitutionens begreppsapparat. Vi behöver helt enkelt veta vilka termer som medeltidens svenskar använde när de talade om drängar, pigor och husbönder för att kunna avgöra vilka källor som går att använda i de följande studierna. Sedan följer en studie av legostämman, arbetsavtalet, av det tvång som omgärdade detta och hur legohjon gick in i och ut ur sina arbetsrelationer. Sedan följer två kapitel som på olika vis studerar legohjonens ekonomi. I det första behandlas ersättningen för arbetet, inte minst huruvida denna möjliggjorde eller förhindrade att ett legohjon (i enlighet med livscykelhypotesen) kunde ta sig ur institutionens grepp och bilda ett eget hushåll. Det andra kapitlet fokuserar på den egendom som legohjon ägde eller ville ha, inklusive alternativa inkomstkällor vid sidan av lönen. I det därpå följande kapitlet undersöks underordningen under husbonden: dess juridiska utformning och religiösa legitimering, hur arbetsledningen i vardagen gick till samt vilken roll våld (och sexuell utsatthet) spelade i arbetsrelationen. Sedan prövas livscykelhypotesens giltighet: Var legohjon under medeltiden unga och ogifta, och kunde de själva i framtiden räkna med att inta motsvarande sociala ställning som husbonden? För att besvara den senare frågan undersöks särskilt vilka husbönderna var, hur många legohjon husbönder vanligen hade samt hur stor andel av legohjonen som arbetade för kronan respektive frälset. Överheten spelar sedan huvudrollen också i det följande kapitlet, där

dess betydelse som utomstående part med krav på legohjonen i form av skatter och arbetare (inklusive arbete som kronans soldat) står i centrum. I det sista kapitlet flyttas fokus tillfälligt bort från legofolksinstitutionen för att istället riktas mot hur träldomen upphörde i Sverige, vilka former av arbete i juridisk ofrihet som kvarstod och i vilken utsträckning sådana arbetare utgjorde ett alternativ som kunde ersätta legofolk. I bokens avslutande kapitel görs så en kronologisk sammanfattning av de tidigare studierna, vilken uppmärksammar både de plötsliga och de sekellånga förändringar som legofolksinstitutionen genomgick från sitt införande fram till 1500-talets slut. Därefter prövas slutligen hypotesen om huruvida legofolksinstitutionen övergick från att ha varit baserad på klass under medeltiden till att istället bli baserad på ålder under tidigmodern tid, och huruvida det i så fall går att tala om en övergång från trälar till tjänstefolk.

Metod och källor

Det finns inget enkelt sätt att närma sig den verklighet som medeltidens drängar och pigor levde i. Janken Myrdal, som undersökt medeltidens åkerbruk och boskapsskötsel, har visat att agrarhistorikern för att kunna studera det vardagliga livet ute i byarna och på fälten är hänvisad till att sammanställa ett stort antal sådana uppgifter, spridda i en lång rad källor. Kombinationen av dessa, och de slutsatser som därefter kan dras på både kvalitativ och (i den mån det är möjligt) kvantitativ väg, benämner Myrdal ”den källpluralistiska metoden”.⁶⁵ Ett första problem den medeltida social- eller arbetarhistorikern ställs inför är att överhuvudtaget identifiera de källor som skulle kunna innehålla uppgifter om till exempel legofolk. Här har jag haft stor nytta av Myrdals, liksom av andras, tidigare genomgångar och sammanställningar, även om en stor skillnad jämfört med Myrdals undersökningar av jordbruket är att för legofolksinstitutionen saknas materiella lämningar: det finns inga otvetydiga arkeologiska spår efter drängar och pigor. Inte heller finns fler än ett litet fåtal medeltida avbildningar av legohjon: när Adam grävde och Eva spann var ingen husbonde närvarande. Låt oss därför avsluta denna inledning med en översikt över olika skriftliga källtyper som används i det följande. Den viktigaste källan till legofolksinstitutionens

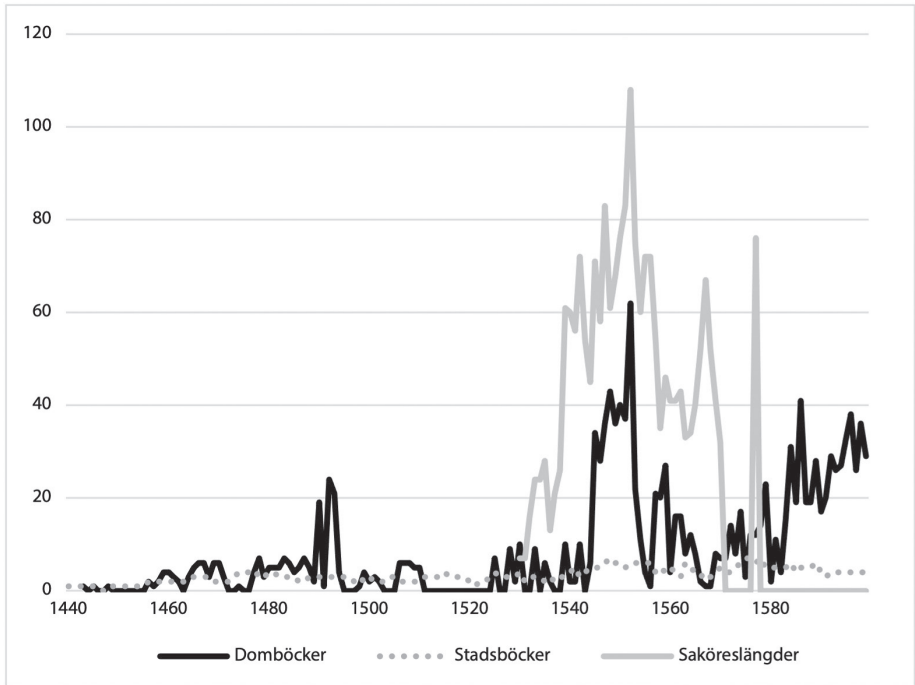
Figur 1. Det äldsta skriftliga omnämmandet av ett namngivet legohjon, Margareta (1348). Källa: SDHK 5583. Foto: RA.

äldsta historia i Sverige är de medeltida landskapslagarna, av vilka de äldsta härstammar från 1200-talet. Dessa kompletteras från och med 1300-talet av lagstadgor, liksom av några enstaka synodalstatuter, det vill säga beslut från kyrkomöten som på ett eller annat sätt berörde legofolksinstitutionen. Från sekelskiftet 1300 kommer också de äldsta bevarade uppgifterna om faktiska legohjon, då ärkebiskopen i Uppsala 1297 beviljades skattefrihet för sina "arbetare eller legohjon", *laboratores seu mercennarios*,⁶⁶ och då nunnorna i Sko kloster 1303 enligt ett räkenskapsfragment betalade ut penningar till sina legodrängar (*mercennariis*) och tjänarinnor (*ancillis*).⁶⁷ Det äldsta namngivna legohjonet är för övrigt en Margareta, omnämnd som vittne i ett pergamentbrev från 1348 (se figur 1)⁶⁸ men hon är ett enastående undantag. I övrigt saknas uppgifter om enskilda legohjon från nästan hela 1300-talet.

Den främsta 1300-talskällan är därför, måhända oväntat, några av den heliga Birgittas uppenbarelser.⁶⁹ Som Myrdal visat hämtar många av de vardagsnära uppenbarelserna inspiration från Birgittas eget liv, och de liknelser hon använder ”kan, genom ledtrådarna i uppenbarelsernas detaljer, ge oss en bild av den typiska [...] materiella kulturen”.⁷⁰ Anna Götlind har tillfogat att uppenbarelserna också representerar det språk som översättaren i 1380-talets Vadstena använde,⁷¹ medan Eva Letzter visat att den publik som Birgitta primärt vände sig till var ”hennes ståndlika: de maktavare som skulle förverkliga hennes reformprogram”.⁷² Tjänstefolk förekommer därför relativt ofta i uppenbarelsernas liknelser, även om de nästan uteslutande skildras ur husbondens perspektiv, den aktör som Birgitta och åhörarna identifierade sig med.⁷³ I övrigt är 1300-talskällor sällsynta: vid några tillfällen används en latinsk-svensk ordbok, någon gång – särskilt rörande översättningar från latinet – belägg från den fornsvenska litteraturen, någon gång medeltida ordspråk från Peder Låles samling.⁷⁴

Det är först från slutet av 1400-talet som källor som behandlar verkliga legohjon blir mer vanliga, dels genom att räkenskaper bevarats från ett litet men med tiden växande antal kyrkor, kloster och sätesgårdar och dels genom rättegångsprotokoll, tidigast från städerna.⁷⁵ Därtill omnämns legohjon i samlingar av mirakel kopplade till svenska helgon,⁷⁶ liksom i penitentiärbrev, senmedeltida handlingar från den påvliga kurian rörande präster som begått grövre synder.⁷⁷ En viktig litterär 1400-talskälla är ett antal fornsvenska predikosamlingar, vilka kopplade vissa bibeltexter (till exempel rörande den gode herden) till legofolksinstitutionen.⁷⁸ Som Letzter visat riktades dessa predikningar till en bredare publik, bestående av såväl husbönder som legohjon, i syfte att förmå åhörarna att ”efterleva de kristna doktriner som skulle ge dem tillträde till himmelriket, något som i sin tur krävde att dessa framlades på ett slagkraftigt sätt – inte minst med hjälp av exempelberättelser”.⁷⁹ Predikningarna innehåller därför flera varnande exempel på hur legohjon inte skulle bete sig gentemot sina överordnade.

Från och med några decennier in på 1500-talet ökar antalet möjliga källor explosionsartat. Delvis rör det sig om källtyper som existerat redan under medeltiden men som nu blev allt vanligare, som lagstadgor (vilka dessutom kompletterades med lokala regleringar av legofolks-

Figur 2. Antalet härader eller tingslag respektive städer från vilka rättsprotokoll och saköreslängder har studerats, 1440–1599. Först från och med 1540-talet finns ett större antal domböcker och saköreslängder bevarade.

institutionen i till exempel Stockholm eller vid hertig Karls hov). Också antalet bevarade räkenskaper ökar kraftigt, i synnerhet från kronans storgårdar, och det har därför endast varit möjligt att dra in en liten del av dessa i undersökningen. Kronan producerade därtill skatteregister och utskrivningslängder omfattande legodrängrar, vilket gör det möjligt att under 1570-talet för första gången studera hur många legodrängrar det fanns i olika delar av riket. Även antalet rättsprotokoll är enormt mycket större jämfört med medeltiden (vilket framgår av figur 2), och de många fall i dem som behandlar legohjon är en av de viktigaste källorna till hur legofolksinstitutionen fungerade i praktiken.⁸⁰ Andra viktiga 1500-talskällor härrör från kronans kommunikation med fogdarna och med allmogen, liksom handlingar från riksdagarnas och riksrådets behandling av frågor rörande exempelvis beskattningen av legodrängrar.⁸¹

Vidare finns ett antal böcker från 1500-talet rörande skötseln av storgårdar som också berör arbetarna: från århundradets början Hans Brasks rörande biskopsgården i Linköping och Peder Månssons skrift *Bondakonst*, från århundradets slut Per Brahes mer omfattande handbok, vilken spreds bland rikets storgodsägare.⁸² Andra källor är kopplade till den lutherska kyrkan: det gäller religiös litteratur skriven av bland annat Olaus Petri, den nya kyrkoordningen 1571, översättningarna av Luthers katekes, samt – från århundradets sista decennier – synodalakter och handlingar från ärkebiskop Angermannus beryktade rundresa i riket 1596, tillfällen då kyrkan på olika sätt grep in i och försökte påverka legofolksinstitutionen.

Översikten över de viktigaste källorna visar att materialet är ojämförligt rikare vid undersökningsperiodens slut än i dess början. Detta innebär ett visst metodologiskt memento, eftersom det finns centrala frågor som överhuvudtaget inte kan studeras förrän mot mitten av 1500-talet. Återkommande genom boken blir därför framställningar som inleds med utdrag ur landskapslagarna, följda av ett mindre antal medeltida belägg och därefter kvantitativa sammanställningar baserade på 1500-talskällor.⁸³ Genomgående måste vi därför när vi har identifierat ett mönster i 1500-talets källor ställa oss frågan i vilken mån det är sannolikt att detta var fallet redan under tidigare århundraden. En undersökning av medeltidens sociala förhållanden är inte alls omöjlig, men den måste genomföras genom att de fragment som finns läggs vid sidan av 1500-talskällorna för att på så sätt skapa en bild av hur legofolksinstitutionen förändrades under århundradena före år 1600. Jag återkommer till denna problematik i synnerhet i det avslutande kapitlet, då beläggen rörande övergången från trälar till tjänstefolk sammanfattas.

Den medeltida legofolkslagstiftningen

Eftersom lagstiftningen är den viktigaste källan till legofolksinstitutionen under medeltiden, samtidigt som de olika lagarnas påverkan på varandra inte är ordentligt utredd, behöver lagarna få en särskild introduktion.

Omkring år 1220 började man på olika håll i Europa – Sachsen, Frankrike, Friesland, Katalonien, Kastilien, Danmark – nedteckna

gällande rätt i skrift, som *consuetudines in scriptis redactae*.⁸⁴ Detsamma skedde i Västergötland, med inspiration sannolikt såväl från Skåne som från Norge, där flera landskapslagar nedtecknats redan under sent 1100-tal, liksom på Gotland.⁸⁵ I Östergötland tillkom en skriven lag under 1270- eller 1280-talet, medan den så kallade Tiohäradslagen, vilken gällde i delar av södra Småland, inte kan dateras närmare eftersom endast dess kyrkobalk bevarats.⁸⁶ I Svealand tillkom skrivna lagar i alla rikets landskap under andra hälften av 1200-talet, även om det endast är Äldre Västmannalagen som bevarats till våra dagar.⁸⁷ Åtminstone vid 1200-talets slut, men antagligen redan under 1270-talet, har det alltså funnits skrivna lagar i alla rikets landskap, tillkomna på initiativ av lagmän och biskopar som under sin utbildning på kontinenten influerats av det nyväckta lärda intresset för romersk och kanonisk rätt.⁸⁸

Från och med 1290-talet revideras flera av de äldsta landskapslagarna. I Uppland stadfästes den nya lagen av kungen 1296, medan revisionsarbetet i Västergötland sannolikt pågick under ett par decennier.⁸⁹ Under 1320-talet reviderades därefter lagarna i Västmanland och Södermanland, parallellt med att ärkebiskopen såg till att en särskild lagbok utarbetades för Norrland och Finland.⁹⁰ I mitten av 1300-talet togs sedan nästa steg då en gemensam landslag utarbetades för hela riket, baserad på de reviderade landskapslagarna. På grund av oenighet kunde dock aldrig någon ny kyrkobalk arbetas fram, vilket innebar att landskapslagarnas kyrkobalkar fortsatt gällde.⁹¹ En reviderad version av landslagen påbjöds ett knappt sekel senare, i maj 1442.⁹² Trots detta kom dock den äldre landslagen att länge fortsätta vara i kraft: under 1400-talet producerades nästan uteslutande handskrifter av den äldre lagen och endast någon handfull av den yngre.⁹³ Vid mitten av 1500-talet skedde så en ”märklig förändring”, sannolikt på kung Gustavs initiativ, efter vilken istället det nästan enbart skrevs manuskript av den yngre landslagen. Fullt genomförd blev övergången till den nya lagen dock först då Karl IX lät trycka och stadfästa denna.⁹⁴

Vid sidan av landskapslagarna hade städerna egna lagböcker. Den äldsta bevarade svenska stadslagen, Bjärköarätten, utformades under andra hälften av 1200-talet för användning i Stockholm.⁹⁵ Av andra städers lagar har endast fragment bevarats av Söderköpingsrätten.⁹⁶ Däremot finns Visby stadslag bevarad i sin helhet i en version från början

av 1340-talet, utöver fragment av en äldre Visbyrätt från omkring 1270.⁹⁷ Också för städerna utarbetades en gemensam ny lag i mitten av 1300-talet, vilken i hög grad byggde på den något tidigare landslagen.⁹⁸ Såväl stads- som landslagen förblev sedan gällande ända fram till införandet av 1734 års lag.

Trots att lagen alltså reviderades vid upprepade tillfällen under medeltiden framställdes detta inte som att ”ny rätt” infördes. Revisionerna motiverades istället av en ”rättsförbättringsideologi” enligt vilken den gamla lagen blev tydligare, rättades där den uttryckts fel eller ofullkomligt ”varigenom de evärdligt giltiga fundamentala principerna skulle komma till klarare och bättre uttryck”.⁹⁹ Så framställdes förändringarna i den nya Upplandslagen 1296, i landslagen i mitten av 1300-talet, liksom av kung Kristofer i dennes kungaförsäkran 1441.¹⁰⁰ Även om vi i det följande möter många exempel på att lagarna faktiskt förändrades är det därför inte säkert att lagkommissionerna såg det så: de strävade istället efter att anpassa lagen till vad de (utifrån sin position som husbönder) uppfattade som riktigt och rätt gällande sina legohjon.

Hur förhöll sig då de olika landskapslagarnas regleringar av legofolksinstitutionen till varandra? För det första var det inte alls självklart att det skulle finnas någon skriftlig reglering. Den saknas i alla danska landskapslagar liksom i Gutalagen, trots att det av olika ställen i lagarna framgår att det fanns legohjon även till exempel i Skåne och på Gotland.¹⁰¹ I de två bevarade norska landskapslagarna, Gulatingslagen från Vestlandet och Frostatingslagen från Trøndelag, finns dock varsitt lagkapitel som reglerar bland annat vad som hände om legohjonet fördes bort i förtid eller om två husbönder tvistade om ett legohjon.¹⁰² Eftersom dessa lagar är äldre än de svenska skulle inspirationen att inkludera ett särskilt kapitel om legohjon ha kunnat komma därifrån, även om det framstår som mindre troligt eftersom innehållet i kapitlen i övrigt inte överensstämmer. Också Östgötalagens kapitel om legohjon framstår som självständigt utformat jämfört med de andra landskapslagarna.¹⁰³ Med tanke på att många lagar alltså inte alls reglerade legohjonsinstitutionen är därför likheten mellan de två äldsta bevarade lagarna, Äldre Västgötalagen och Äldre Västmannalagen, desto mer anmärkningsvärd, i synnerhet som det inte i övrigt är känt

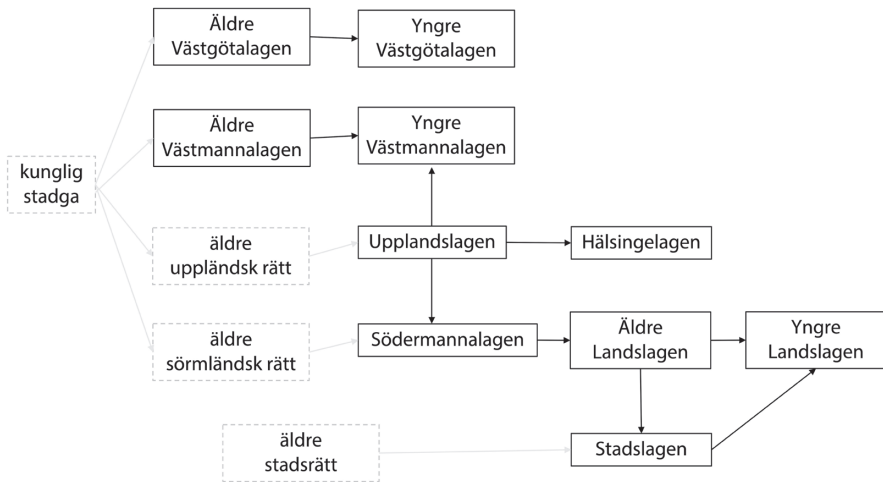
att den förra (som är äldre) skulle ha influerat den senare. Låt oss därför granska de bägge lagkapitlen närmare.

I bägge lagarna är kapitlet om legohjon det sista i respektive balk.¹⁰⁴ Bägge dessa kapitel inleds med en bestämmelse om stämmodagarna. Sedan följer bestämmelser om vad som sker om ett legohjon lovar att arbeta för någon men ångrar sig, därefter vad som händer om legohjonet redan flyttat in hos husbonden men sedan vill lämna denne. Sist finns en regel om vad som ska ske om husbonden vräker legohjonet i förtid. Det övergripande innehållet i lagarna är alltså detsamma, liksom ordningen på paragraferna. Däremot finns inte någonstans en ordagrann överensstämmelse, och ett antal mindre detaljer skiljer dessutom de bägge kapitlen åt.¹⁰⁵ Även om det uppenbarligen finns ett beroende lagarna emellan har de anpassats till lokala förhållanden gällande språk, böter, rättegångssystem och kanske även jordbruksår.¹⁰⁶ Frågan är om Äldre Västgötalagen kan ha legat till grund för Västmannalagens kapitel; mot detta talar de bägge lagarnas olika språkbruk. Istället tror jag att vi bör räkna med en gemensam källa för dem båda, förslagsvis en kunglig stadga utfärdad (eller kanske snarare kungjord i muntlig form) någon gång under 1200-talet *efter* det att lagarna först nedtecknats i skrift, vilket förklarar varför bestämmelserna i bägge fallen lagts till sist i respektive balk, en naturlig plats att lägga till något nytt. Om Västmannalagen tillkommit efter 1270 och de äldsta bevarade fragmenten av Västgötalagen är från omkring 1280 så har stadgan utfärdats antingen av Valdemar Birgersson eller av hans bror Magnus Ladulås.¹⁰⁷ Hur som helst förklarar en sådan stadga inte bara varför legohjonsrätten i Västmannalagen och Västgötalagen är så lika utan också varför motsvarande bestämmelser finns även i övriga landskapslagar i Svealand, trots att jag inte funnit någon annan medeltida lag som fastslog särskilda stämmodagar. Legohjonsinstitutionen utsattes med andra ord för ”rättsförbättring” i Sverige mot slutet av 1200-talet genom att sådana bestämmelser som Östgötalagens eller Gutalagens, vilka i jämförelse är uppenbart ofullständiga och ”dunkla”, ”förbättrades”.

Upplandslagen från 1296 byggde i stort sett på samma innehåll som de bägge äldre lagarna, men paragraferna flyttades om (legostämmorna nämns nu mitt i kapitlet), kapitlet placerades in mitt i balken och vissa nya bestämmelser infördes rörande exempelvis sjukdom och ledighet.¹⁰⁸

Den reviderade Västmannalagen följde Upplandslagens nya upplägg (inklusive tillägget om sjukdom, däremot inte något om ledighet), också med avseende på var kapitlet återfinns i balken, även om kapitlets inledning utgör en omarbetning av den äldre lagen.¹⁰⁹ Också den reviderade Södermannalagen följer Upplandslagens kapitelstruktur, även om det är tydligt att lagkommissionen har försökt rättsförbättra genom att förtydliga språket och flytta om meningar för att tydliggöra samband. Tydligare är till exempel vad som krävs då grannar vittnar när ett legohjon vräkts, liksom regleringen av den årliga ledigheten på sju dagar.¹¹⁰ I lagen finns också två viktiga tillägg. Enligt det ena, som vi inte vet om det fanns redan i den förlorade äldre Södermannalagen, skulle alla fattiga arbeta som legohjon, medan det andra tillägget, som tillfogades lagen 1335, reglerade de högsta tillåtna lönerna för kvinnor och män. Hälsingelagen, slutligen, vet vi utarbetades utifrån Upplandslagen. Dess reglering av legofolksinstitutionen är dock avsevärt kortare och innehåller endast början av Upplandslagens kapitel, medan bestämmelser saknas kring sjukdom, stämmodagar, ledighet och tvång att ta emot legan, medan man däremot lagt till att båda parter kunde avsluta arbetsrelationen om de drevs till detta av nöd. Legofolksinstitutionen framstår därför som mer främmande för Norrland under 1300-talet, inte värd att reglera i detalj och inte möjlig att – med hänsyn till landets sedvänjor – genomdriva lika hårt som i resten av riket.

När landslagen skulle utarbetas fanns alltså flera likartade lagar att utgå ifrån. Modernast var Södermannalagen, och det är också den som landslagen närmast följer, inklusive bestämmelsen om tvång men utan tillägget om maximilöner. Med undantag för mindre språkliga förändringar gjordes endast ett tillägg sist i kapitlet, rörande den skatt en man skulle betala som inte ville bli legohjon.¹¹¹ Stadslagen utgick från landslagen, med ordet ”bonde” utbytt mot ”byaman” och ”byrgd” (skörd) utbytt mot ”gärning” (hantverk). Av någon anledning bytte man också ut stämmodagarna så att stadslagen höll fast vid vad som tidigare gällt åtminstone i Västergötland. Dessutom gjordes i stadslagen två mer omfattande tillägg, nämligen ett rörande uppsägningstider (som ersatte landslagens bestämmelse om ledighet) och genom ett förbud mot att locka bort andras legohjon.¹¹² Någon legohjonsrätt fanns inte i äldre svenska stadslagar (åtminstone inte i Bjärköarätten eller i

Figur 3. Översikt över hur regleringen av legofolksinstitutionen överfördes mellan olika svenska lagar. Grått markerar antagen påverkan från förlorade lagar. Lagar med oberoende bestämmelser (Gutalagen, Östgötalagen, Bjärköarätten) har inte inkluderats, inte heller förlorade lagar (Tiohäradslagen, Närkeslagen, Värmlandslagen).

Söderköpingsrätten av de bevarade fragmenten att döma), däremot fanns liknande bestämmelser i Visby stadslag. ”Tilläggen” i stadslagen kan därför också de betraktas som kodifieringar av i svenska städer redan gällande sedvanerätt. När landslagen reviderades i mitten av 1400-talet intogs också där en bestämmelse om förbud mot att locka andras legohjon, av språket att döma baserad på stadslagen, vilket antyder att bestämmelsen då spritts även utanför städerna.¹¹³ I övrigt byggde kapitlet helt på den äldre landslagen och innehöll därför inte någon paragraf om varseltider.